

prikazi–recenzije Book Reviews–Recensions

Danijel Tolvajčić, *Suvremena analitička filozofija religije: Glavni pravci i autori*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2016, 199 str.

Suvremena analitička filozofija religije: Glavni pravci i autori Danijela Tolvajčića, nesumnjivo je vrijedan doprinos domaćoj literaturi s područja filozofije religije. Djelo je objavljeno u izdanju Katoličkog bogoslovnog fakulteta (suizdavač je Kršćanska sadašnjost) 2016. godine. Kako sam autor ističe, ovo je djelo odgovor na potrebu za sustavnim prikazom analitičke misli 20. stoljeća. Nastoji sažeto prikazati religijsko–filozofijske nacрте uz kritički osvrt te isticanje ključnih misli i zaključaka. Autorov osnovni motiv za pisanje ovog djela, kako sam navodi, činjenica je da je analitička filozofija religije — iako neizostavno područje u filozofiranju o religiji — u Hrvatskoj ipak manje poznata. Stoga, s nakanom da analitičku misao iznese na razumljiv način širemu čitateljstvu, uz naglasak na studente filozofije, teologije i religijskih znanosti, Tolvajčić donosi pregled najznačajnijih pravaca i predstavnika analitičke tradicije, uz pojašnjenje konteksta unutar kojeg su se razvili te u obliku kritičkog prikaza različitih perspektiva suvremene misli navedenog područja. Uz uvodno i zaključno, knjiga se sastoji od 6 samostalnih poglavlja, u kojima autor oertava kontekst nastanka pojedinog pravca, osnovne postavke te prikaz misli

istaknutog predstavnika. Svako poglavlje završava relevantnim prigovorima i kritikama priznatih komentatora, otvarajući tako čitatelju prostor za daljnje promišljanje i donošenje vlastitog suda o pojedinom pravcu i autoru.

U uvodnom poglavlju autor uočava da: »(...) ‘filozofija religije’ danas, u kontekstu analitičke filozofije engleskog govornog područja, doživljava svojevrsnu renesansu«. Tomu je potvrda mišljenje mnogih suvremenih autora (Kelly James Clark, William L. Rowe, William Lane Craig i dr.) kao i činjenica porasta interesa za specijalna pitanja s područja filozofije religije kojima se bave sveučilišni studijski programi filozofije, priručnici, specijalizirane monografije, antologije ključnih tekstova, časopisi, mnoga udruženja filozofa religije i sl. Sve navedeno ukazuje na to da je religija postala legitiman predmet analitičke filozofije, a filozofiju religije s punim se pravom može smatrati utvrđenom zasebnom granom filozofije. Na samom početku autor nastoji razložiti ključne pojmove »analitička filozofija« i »filozofija religije« unutar konteksta analitičke misli odabranih autora kojima se ovo djelo bavi. Pa tako u pojašnjenju pojma analitičke filozofije Tolvajčić apostrofirira izričaje Richarda Swinburnea i Nenada Mišćevića, zaključujući kako se može reći da analitička filozofija u svakom slučaju teži jasnoći naglašavajući analizu jezika, preciznosti argumentacije, kao i upućenosti na znanost i modernu logiku. Takav način filozofiranja moguće je zamijetiti već krajem 19. stoljeća u obliku protesta protiv hegelijanstva, točnije hegelijanske metafizike opskurnog jezika, čime je, smatra autor, udaren temelj analitičkoj tradiciji. Pojam filozofije religije nešto je kompliciraniji za razlaganje s obzirom na teškoću definiranja same religije, no Tolvajčić ipak uspijeva pridati pojmu (oslanjajući se na povijest bavljenja religijsko–filozof-

skim temama) značenje koje pridonosi razumijevanju tema u nastavku knjige. Imajući u vidu koncepte autora poput W. Cantwella Smitha ili Johna Hicka, zaključuje kako: »‘filozofija religije’ nastoji filozofijski protumačiti fenomen religije u svim svojim različitim formama pojavljivanja« tematizirajući religijski fenomen po sebi. Opravdano ovdje Tolvajčić navodi Kantovu kritiku »naravne teologije« kao presudan poticaj u zasnivanju nove discipline, čime je otvoren put istraživanju religije kao zasebnog fenomena. Ocrtavajući navedena dva ključna pojma, autor čitatelja uvodi u razumijevanje pojma »analitičke filozofije religije« kao filozofijske analize religijskih konceptata, uz jasno vidljive karakteristike analitičke filozofije. S obzirom na judeo–kršćanski teistički kontekst nastanka te discipline, središnje teme su racionalnost religijskog vjerovanja, priroda i funkcionalnost religijskog jezika, problem zla, odnos religije i znanosti i sl., uz isticanje razlika u promišljanju analitičke tradicije od onog tradicionalne filozofije, koja se navedenim temama bavi iz perspektive specijalne metafizike.

Povijesni razvoj filozofije religije Tolvajčić donosi u tri etape uvodeći čitatelja u kasniji detaljan prikaz pojedinih pravaca i autora. Kao prva etapa, s obzirom na to da se zalazak logičkog pozitivizma može smatrati poticajem obnavljanju interesa za filozofiju religije, predstavljene su osnovne misli logičkog pozitivizma i pitanje smislenosti religijskog jezika. Tu je ključno nastojanje u približavanju filozofije empirijskim znanostima prema načelu verifikacije, u svjetlu kojeg je filozofija religije postala besmislicom. Kao posljedicu te etape, Tolvajčić navodi renesansu kršćanske filozofije te izmijenjeno nalikje anglo–američke filozofije. Druga etapa podrazumijeva pitanje racionalnosti i istinitosti religijskog vjerovanja

te ponovnu aktualizaciju metafizičkih pitanja, no uz nova metodološka načela, uvažavajući pritom i znanstvena dostignuća s područja kvantne teorije i teorije relativnosti. U toj etapi istaknut je Alvin Plantinga (čiju misao autor donosi u prvom poglavlju), koji je ostavio neizostavan trag u naravnoj teologiji iznalaženjem novih formulacija ontološkog dokaza. Njegov projekt reformirane epistemologije, ističe Tolvajčić, još uvijek se može smatrati jednim od najdinamičnijih pristupa u analitičkoj filozofiji religije. Među važnijim karakteristikama također je obnovljeni interes za naravnu teologiju te ponovno preispitivanje vrijednosti klasičnih teističkih argumenata koji su iznova formulirani. Treća etapa u razvoju suvremene analitičke misli podrazumijeva pomak u odnosu na tradicionalnu analitičku filozofiju nakon 1980. godine. Kao jednu od najznačajnijih paradigmi autor ističe »pluralističku filozofiju religije«, koja polazi od pretpostavke kako filozofijski izričaji o religiji ne mogu biti ograničeni na kršćanstvo, zapravo, uopće ne mogu biti konfesionalno određeni. Filozofija religije stoga treba u obzir uzeti načela i ideje svih religijskih tradicija uz temeljno pitanje može li se religijskomu fenomenu (globalno gledajući) uopće iznaći zajednički temelj? Razumljivo, kao predstavnik te struje ističe se John Hick, kojemu je posvećeno četvrto poglavlje knjige. Taj revizionistički pristup religiji iznjedrilo je, smatra Tolvajčić, možda i najradikalniji izričaj pravca nazvan »ne–realistička filozofija religije«, koji religiju nastoji tumačiti izvan metafizičkih kategorija kako bi ona jasnije odgovarala na potrebe suvremenog čovjeka. Kao vodećeg mislioca tog pravca Tolvajčić navodi Don Cupitta, koji smatra kako se njegova radikalna deobjektivizacija religijske doktrine (osobito kršćanske) interpretativno nastavlja na promišljanja značajnih filozofa, uključujući Kan-

ta, Nietzsche i Schleiermachera. Time se autor pobliže bavi u petom poglavlju knjige. Kao posljednji poticaj u trećoj etapi razvoja analitičke filozofijske misli Tolvajčić kratko predstavlja »feminističku filozofiju religije«, koja se profilirala tek krajem 20. stoljeća ističući važnost razlikovanja feminističke filozofije religije od feminističke teologije. Istaknute predstavnice su Pamela Sue Anderson i Grace Jantzen, koje su svojim filozofijskim postavkama nadahnule mnoge autore i autorice te se stoga, smatra Tolvajčić, feministički pristup filozofiji religije može afirmirati kao legitiman sustav filozofskog promišljanja.

U narednih šest poglavlja Tolvajčić donosi sažet i jasan pregled najistaknutijih autora i njihove filozofske misli, pri čemu valja imati na umu kako su za taj prikaz analitičke filozofije religije odabrali autori čija je misao imala najviše utjecaja na daljnji razvoj ili najjasnije reflektira postavke i teze određenog pravca. Na kraju svakog poglavlja iznijet je kratak kritički osvrt uz isticanje najočitije problematike teza pojedinog autora, prema shvaćanju istaknutih kritičara određenog pravca ili autora. Na taj način, iako se može naslutiti njegova vlastita pozicija, Tolvajčić ipak zadržava objektivnost i nepristranost u svojem prikazu, što čitatelju ostavlja prostora da oblikuje vlastiti stav prema pojedinom autoru, a ipak bude upoznat s osnovnom kritičkom problematikom njegovih teza.

U prvom poglavlju (kako je već ranije spomenuto) predstavljena je reformirana epistemologija Alvina Plantinge promišljena kao reakcija na evidencijalističke prigovore teizmu. Također, autor nas upoznaje s Plantinginim argumentima u iznalaženju kriterija za »pravu temeljnost« teizma, uključujući i samo središte argumenta *sensus divinitatis* te A/C model. Cilj je te Plantingine rasprave ukaz da teizmu nisu potrebni

racionalni argumenti koji bi potvrdili Božje postojanje da bi se vjernik mogao smatrati ujedno i racionalnom osobom.

Slijedi poglavlje koje osvjetljava koncept probabilističke naravne teologije Richarda Swinburnea te njegovo nastojanje u izgradnji specifične »filozofije kršćanske religije«, kojom bi se temeljne kršćanske doktrine filozofijski protumačile i opravdale (navedeno bi se moglo smatrati podstrekom nastajanja »analitičke teologije«, o čemu Tolvajčić govori u zaključnom osvrtu). Možda je najzanimljiviji dio ovog poglavlja Swinburneovo nastojanje da primjenom Bayesovog teorema teorije konfirmacije izračuna vjerojatnost Božjeg postojanja. Iako već i pretpostavka te mogućnosti zvuči dovoljno komplicirano da čitatelj odustane na samom početku (osobito stoga što Swinburne usvaja kriteriologiju prirodnih znanosti, čime teizam pojednostavljuje gotovo do karikature), Tolvajčić uspijeva kompliciranu formulu prevesti u izričajne shvatljive nama običnim smrtnicima te poentirati slabe točke Swinburneovih teza na kojima počiva kritika probabilističkog pristupa kao neuspjelog pokušaja obnove naravne teologije.

Treće poglavlje kritički je prikaz religijsko-filozofske misli D. Z. Phillipsa, autora kojeg se smatra vodećim predstavnikom Wittgensteinovske filozofije religije, koja se prvotno bavi religijskim jezikom nepodređenim izvanjskim kriterijima smislenosti. U središtu je Phillipsove pozornosti pitanje artikulacije filozofskog pristupa religiji s obzirom na Wittgensteinovo razlikovanje između »površinske« i »dubinske gramatike« u području religijskog vjerovanja. On nastoji religiju razumjeti u njezinu izvornom kontekstu uz tezu kako religija predstavlja autonomni oblik diskursa koji izražava specifičan stav prema svijetu i životu. Stoga filozofija religije mora promatrati religijske

ideje i koncepte unutar konteksta koji određenoj religiji daje smisao. Da bi to bilo moguće, prema Phillipsu, kriterij smislenosti mora biti izveden iz same religije. Filozofija religije se, dakle, ne treba pitati *ima li Boga*, nego treba nastojati konceptualno osvijetliti ideju Boga »kako se ona pojavljuje u religijskim jezičnim igrama«. Kao jednu od najznačajnijih kritika tog pristupa Tolvajčić ističe optužbu za fideizam, koju je nedvosmisleno iznio K. Nielsen, a kasnije i mnogi drugi. Također, vrijedno je istaknuti i kritiku ne–realizma, na koji je kod Phillipsa ukazivao i John Hick, kojemu je posvećeno četvrto poglavlje.

Hick nastoji izvesti novu interpretaciju religije, pročišćenu od naturalizma i konfesionalnih interpretacija. Polazi od činjenice pluralnosti religija s intencijom zahvaćanja religija u pluralitetu njihovih formi, na temelju čega se rada pluralistički pristup globalnoj zbilji religije. Iako je Hick kritizirao ne–realizam, mnogi komentatori njegove misli, navodi Tolvajčić, smatraju da Hickov govor o Zbiljskom zadire upravo u područje teologijskog ne–realizma te u mnogočemu nalikuje govoru najpoznatijeg zastupnika ne–realističke struje u filozofiji religije, Don Cupitta. Njegovom se mišlju autor bavi u petom poglavlju kao najintrigantnijem pristupu problematici filozofije religije anglo–saksonske tradicije. Osnovna je Cupittova postavka koju Tolvajčić razlaže da Bog nije apsolutno biće koje egzistira neovisno od čovjeka, nego predstavlja personifikaciju čovjekovih religioznih zahtjeva verbaliziranih mitskom formom. U kritičkom osvrtu autor propituje mogućnost filozofijske obrane »objektivnog teizma« te donosi komentar K. Warda, autora jedne od prvih sustavnih studija Cupittove ne–realističke filozofije religije naziva »Držeći se čvrsto Boga: Odgovor Don Cupittu« (*Holding Fast to God: A Reply to Don Cupitt*, 1982).

U pretposljednem, šestom poglavlju knjige, Tolvajčić predstavlja »feminističku filozofiju religije« kako ju interpretira autorica Pamela Sue Anderson. Prvi je cilj tog pravca, razumljivo, eliminacija rodne nejednakosti prisutne u religijskim tradicijama. Istražuju se predrasude u vezi sa ženama u granama suvremene filozofije, osobito etike i epistemologije, na temelju čega se predlaže rekonstrukcija analitičke filozofije religije (a potom i filozofije uopće) kako bi bio uzet u obzir i ženski aspekt racionalnosti uobličeni u pojam žudnje.

Tolvajčić zaokružuje taj pregled suvremene analitičke filozofije religije posljednjim, sedmim poglavljem naslovljenim *Umjesto zaključka — analitička filozofija religije s obzirom na vjerničku praksu i kršćansku teologiju*, u kojem ukazuje na neka otvorena pitanja, koja se tiču relevantnosti tog pravca filozofske misli za bitno određenje čovjeka kao vjernika te za samu teologiju. Na kraju zaključuje da je filozofija religije »dinamično područje filozofijskog mišljenja koje tjera na dublje razumijevanje kako filozofije, tako i religije te [...] predstavlja most između filozofije i teologije, dvije discipline koje nastoje zahvatiti fenomen čovjeka u njegovom totalitetu«. Upravo taj posljednji zaključak opravdava navod s početka prikaza da je riječ o vrijednom doprinosu domaćoj literaturi s područja filozofije religije te da će svakomu tko se želi pozabaviti suvremenim strujama predstavljenog područja filozofije ova knjiga biti neizostavno štivo.

Iako sam autor knjigu predstavlja kao svojevrsan udžbenik namijenjen prvenstveno studentima te širemu čitateljstvu u svojstvu uvoda u suvremenu analitičku misao o religiji, čitatelju je ipak, kako bi u potpunosti razumio i bez poteškoća »prošetao« ovim štivom, nužno osnovno predznanje u području filozofije religije te analitičke filozofije.

ske misli. Međutim, bogata bibliografija potiče da, ako je to potrebno, čitatelj samostalno usvoji elementarno poznavanje građe koja je možda izostavljena a nužna za lakše razumijevanje područja i istaknutih autora kojima se ovo vrijedno djelo bavi.

Julija Prpić

Ivan Koprek, *Dobitna postojanost — rasprava o poslovnoj etici*, Filozofsko–teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2017, 211 str.

Knjiga *Dobitna postojanost — rasprava o poslovnoj etici*, između ostalog potiče nas na promišljanje: Zašto se ekonomija udaljila od etike? U kojem su odnosu *homo oeconomicus* i novac? Ako je rad bitni čimbenik ljudskosti, što je s onima koji ne rade? Koji su etički vidici čovjekove odgovornosti? Što je pravedna plaća? Kako se odnositi prema korupciji?

Čim sam knjigu primila u ruke privukao me naslov „Dobitna postojanost“ i odmah mi se nametnulo pitanje: Što je to? Kakva postojanost u vrijeme fleksibilnosti, promjena, transparentnosti, prilagodljivosti, inovacija, napretka, turbulentnosti?

U predgovoru knjige piše: »Biti postojan nije moderno ni lako. Iza postojanosti stoji ozbiljnost. Ozbiljnost ciljeva i nakana.« Rekli bismo danas: postojanost nije *in*.

Tko je onda postojan? Komu je namijenjena ova knjiga?

»Postojan je onaj koji stoji, koji je stabilan, onaj koji je stalan karakter, čvrst, nepokolebljiv, ustrajan — onaj koji je čovjek kreposti/vrlina. Postojanost u tome smislu znači ostati na putu čestitosti i poštenja, ostati nepokoleban, biti vjeran, imati temelj, biti utemeljen u dobru! Postojan čovjek ima čvrsti temelj — Dobro. Dobro je mjesto koje se

ne napušta. Zasižno, nikada ne bez posljedica.«

Rečenica koja potiče na razmišljanje u svjetlu vlastitog cjelokupnog radnog vijeka i ispit savjesti, ma koliko to zvučalo neposlovno i neprofesionalno: »Dobro je mjesto koje se ne napušta.« To je temelj, mjesto koje se nalazi u nama. Nisu pojmovi poput etičnosti, pravednosti, vrijednosti i dr. nešto se gleda na zidu, u slikama, u nekoj dobroj prezentaciji, i sluša na stručnom skupu gdje ćemo mi potvrdno klimati glavom i o tome lijepo razgovarati, kritizirati i moralizirati.

Naš zadatak je ipak malo složeniji, piše prof. Koprek jer: »Često je čovjek današnjice pohotni oholnik (zapravo pohlepnik), baletan, koji kako reče papa Franjo, leprša poput leptira, danas mu se sviđa ovo, sutra ono, uvijek u pokretu, ali i u strahu od onoga što život donosi... U sveopćem protoku zaboravio je na mudrost postojanosti«, a za postojanost je vezana i strpljivost, koja nam nedostaje jer sve treba biti ostvareno preko noći: i uspjeh, i dobit, i popularnost, i moć, i konkurentnost i pozicija na tržištu.

»Zadaća je etike (i cilj ove knjige) odrediti što bi ljudi trebali činiti da bi živjeli u skladu s onim što je istinito; da bi živjeli pravedno i činili ono što čovjeka oplemenjuje, ispunjava i usrećuje. U tome smislu etika uvodi u određenu duhovnost. Biti čovjek ne znači svesti se samo na proizvodnju ili profit, na rasipanje i razaranje... Ako nismo svjesni duhovne dimenzije našega bića, onda nam u životu nešto bitno nedostaje«, piše autor i tako nas polako dovodi do mjesta u nama samima gdje ćemo pronaći temelj poslovne etike i ono što je bitno za poslovni život.

»Za život su važna prijateljstva, dijalog, duhovnost. Za time čovjek današnjeg vremena nasušno teži i to traži. No,

za to nije spreman platiti cijenu. Možda i ne može«, dodaje autor.

Što još reći o knjizi? *Rasprava o poslovnoj etici* knjiga je o nama, o našim duhovnim temeljima, vrijednostima i stavovima, o našoj postojanosti koju trebamo ugraditi u posao, u gospodarenje, u politiku, jer rad je bitni čimbenik ljudskosti, piše prof. Koprek. Govorimo li o tome zašto se ekonomija udaljila od etike, u kojem su odnosu *homo oeconomicus* i novac, ako je rad bitni čimbenik ljudskosti što je s onima koji ne rade, koji su etički vidici čovjekove odgovornosti, što je pravedna plaća, kako se odnositi prema korupciji, ne govorimo o nečemu što je izvan nas samih, o teoriji ili pravilima ponašanja koja bismo trebali primjenjivati u našem poslu. Govorimo o onome što mi trebamo biti sa svojim stavovima i krepostima koje donosimo u poslovni svijet. Tada će pitanje održivog razvoja, cijene i vrijednosti, postojanosti i ljudskog dostojanstva dobiti pravu dimenziju i mjesto kakvo zaslužuje.

Za mene knjiga nije samo rasprava o poslovnoj etici, kako stoji u podnaslovu, nego rasprava o nama samima, našim vrlinama i duhovnoj dimenziji, koja mijenja svijet, bez obzira kojoj vjeroispovijesti pripadamo. Samo budimo postojani u Dobru.

Teodora Živković

Jure Strujić, *Evangelizacijsko poslanje Crkve i novi oblici komunikacije*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2015, 364 str.

U prosincu 2015. godine Katolički bogoslovni fakultet u Splitu objavio je doktorsku disertaciju iz dogmatske teologije naslovljenu *Evangelizacijsko poslanje Crkve i novi oblici komunikacije* autora Jure Strujića, pod mentorstvom prof. dr. sc. Ante Mateljana.

Predgovor publikacije naglašava kako u zadnjim desetljećima mediji aktivno prožimaju život, otvaraju nove mogućnosti i utječu na stvaranje nove kulture, što zahtijeva pozornost i novu aktivnost društvenih i crkvenih struktura. »Crkva prihvaća nove medije kao „divne Božje darove“, kako ih naziva papa Pio XII., te želi biti aktivna u svijetu medija, uočiti i ukazati na prednosti i nedostatke koje ekspanzija medija donosi, istovremeno se njima služeći, vjerna poslanju koje je primila od Krista, da ponudi evangelizacijski navještaj sekulariziranom svijetu u novim prilikama i na novi način« (str. 13).

Knjiga je podijeljena u pet glavnih poglavlja: *Evangelizacijsko poslanje Crkve i komunikacija* (str. 26–61), *Obilježja novih sredstava masovne komunikacije* (str. 62–98), *Učiteljstvo Crkve pred novim sredstvima masovne komunikacije* (str. 99–145), *Papinske Poruke za Svjetski dan medija* (str. 146–253), *Novi mediji: izazov za evangelizaciju* (str. 254–317). Prvom poglavlju prethode *Kartice* (str. 7–11), *Predgovor* (str. 13–16) te *Uvod* (str. 17–25), a nakon petog poglavlja slijede još *Zaključak* (str. 319–338), *Bibliografija* (str. 339–358) i *Kazalo* (str. 359–363).

Prvo poglavlje govori o evangelizacijskom poslanju Crkve i komunikaciji. Crkva u Kristu, „savršenom Komunikatoru“, ima uzor svojeg komuniciranja u svijetu. Uvidom u novozavjetne tekstove o nalogu evangelizacije što ga je Krist ostavio Crkvi autor upozorava na biblijsko-teološke temelje evangelizacijske komunikacije. Govoreći o znakovima i simbolima ističe povezanost teologije i komunikacije. U tom poglavlju posebno obrađuje značenja i konkretne oblike korištenja riječi, tiska i slike u evangelizaciji te mogućnosti radija, filma i televizije. Također donosi kratki osvrt na razvoj katoličkog tiska u Hrvatskoj te kršćanskih sadržaja na radiju i televiziji

u Hrvatskoj u posljednjih dvadeset i pet godina.

Drugo poglavlje donosi obilježja novih oblika masovne komunikacije, a to su: otvorenost i dostupnost informacija, novi oblici povezanosti te „nova zajedništva“. Upozorava i na opasnosti bliske novim medijima, kao što su anonimnost, različiti identiteti, specifične ovisnosti, manipulacija, diskriminacija i dr.

Treće poglavlje donosi pregled crkvenih dokumenata koji govore o sredstvima društvene komunikacije, a četvrto se poglavlje bavi papinskim porukama koje se objavljuju svake godine u sklopu Svjetskog dana društvenih komunikacija.

U petom, završnom poglavlju, govori se o novim mogućnostima kršćanskog navještaja, točnije o Crkvi na Web-u. Ističu se i novi oblici crkvenosti i zajedništva kroz svjedočenja u prostoru mreže. Samo poglavlje se bavi i važnom temom virtualne duhovnosti koja otvara brojna pitanja.

Mediji danas imaju važnu ulogu te pružaju brojne mogućnosti. Stoga je svaka nova publikacija koja se bavi odnosom Crkve i medija vrijedna pažnje i istraživanja.

Petar Klarić